

Vaqif Qəmbərov
ADU

İLLOKUTİVLİYİN İFADƏSİ (SABİR MUSTAFANIN “QAYIDIŞ” POEMASININ NÜMUNƏSİNDƏ)

Açar sözlər: lokutiv; illokutiv; perlokutiv; illokutiv güc; intensionallıq

Keywords: locution; illocution; perlocution; illocutionary power; intentionality

Ключевые слова: локутивность; иллюкутивность; перлокутивность; иллюкутивная сила; интенциональность

Məlum olduğu kimi, nitq aktları nəzəriyyəsi nitq aktının məqsəd və vəzifəsinə özündə ehtiva edir. Nitq aktları nəzəriyyəsinin əsas səciyyəsi müəyyən məqsədə dil vasitəsilə nail olmağın və bu baxımdan dil vasitələrindən istifadə etməyin bir aləti kimi özünü göstərir.

Hər bir nitq aktı üç səviyyədə fəaliyyət göstərir. Nitq aktı onda istifadə olunan dil vasitələrinin istifadəsinə münasibətdə *lokutiv* aktdır. Bu akt ondakı məqsədə münasibətdə və müəyyən şərtlərin həyata keçirilməsindəki şəraitdə *illokutiv* aktdır. Nəhayət, özünün nəticələrinə münasibətdə nitq aktı *perlokutiv* akt kimi çıxış edir.

Haqqında danışılan üç oppozisiya söyləmin məzmun planında müxtəlifcinslilik göstərir. Lokutiv aktın gedişində dil vasitələrindən istifadə edən danışan öz söyləminə lokutiv mənə verir. Müəyyən şərtlər daxilində illokutiv akt gedişində danışan öz söyləminə müəyyən illokutiv güc verir. Perlokutiv akta gəldikdə isə, öz məğzinə görə o, söyləmin məzmununu ilə zəruri əlaqədə olmur. Beləliklə, nitq aktının təhlilində və söyləmin semantikasında iki cür qarşılıqlı əlaqə yaranır: lokutiv akt – lokutiv mənə və illokutiv akt – illokutiv güc. Onlar da lokutivlik və illokutivlik anlayışları ilə ümumiləşdirilir.

C.Ostinin təklif etdiyi üç səviyyəli nitq sxemində əsas yenilik, şübhəsiz ki, illokusiya anlayışıdır. Lokusiya linqvistikada bütün semantik nəzəriyyələrin tədqiqat obyektidir. Perlokusiya auditoriyanın fikir və hisslərinə danışığ təsiri idi. Ritorika onunla çoxdan məşğul idi. Yalnız illokusiya anlayışı nə formal semantika, nə də ənənəvi anlamda ritorikanın izah etmədiyi danışığ aktı və söyləmin məzmununu izah etmirdi. Ona görə də nitq aktı nəzəriyyəsində illokusiya anlayışına əsas fikir yönəldilirdi.

C.Ostin illokutiv akt anlayışına dəqiq tərif vermir. Bu anlayışı ilk dəfə tətbiq edərək o, illokutiv aktlara – sual, cavab, məlumat, tənqid, inandırma, xəbərdarlıq və sairəyə nümunələr verirdi. Daha sonra o, illokusiyanın fərqləndirici əlamətlərini aşkar etməyə cəhd edirdi. P.Stroson C.Ostinin müşahidələrini dörd əsas vəziyyətə görə təhlil edirdi. Bunlardan ən mühümləri birinci və dördüncü vəziyyət idi. Birinci əsas əlamətdə illokutiv akt lokutivdən məqsədyönlülüyə görə fərqlənir. Dördüncü vəziyyət illokutiv aktın perlokutivliyə qarşı qoyulmasıdır ki, burada əsas əlamət konvensionallıqdır (şərtlilikdir). Sonralar danışığ aktı nəzəriyyəsində bu ziddiyyət intensionallıq (niyyət) və konvensionallıq (şərtlilik) adlandırıldı.

Kommunikativ niyyət (P.Strosonun təbirincə “açıq” niyyət) illokusiyanın təyində əsas məqam (an) hesab edilir.

C.Ostin beş ümumi sinif yaradır [3, s.119] və onlara daxil olan illokutiv gücə uyğun olaraq, özünün qeyd etdiyi kimi, onlara aşağıdakı adları verir:

- (1) Verdiktivlər
- (2) Ekzersitivlər
- (3) Komissivlər
- (4) Behabitivlər
- (5) Ekspozitivlər

Daha sonra o, qeyd edir: “Hər şeydən öncə məni axırıncı iki sinif narahat edir. Mən qəbul edirəm ki, onlar kifayət qədər aydın ayırd edilməyib, onlar öz aralarında çarpazlaşır, mən hətta ehtimal edirəm ki, başqa bir təsnifat lazımdır. Mən öz təsnifatımı qəti hesab etmirəm. Behabitivlər məni daha çox narahat edir, çünki onlar daha çox müxtəlifdir, ekspozitivlər isə hədsiz çoxsaylıdır və mühümdür, onları başqa siniflərə də aid etmək olar, amma onlarda nadirlik də var, bunu mən özüm də aydınlaşdırma bilmirəm. Demək olar ki, ayırdığım siniflərdə bütün aspektlər təqdim olunmayıb” [3, s.120].

C.R.Sörl bunları nəzərə alaraq “İllokutiv aktların təsnifatı” əsərində yuxarıda deyilən fikirlərə aydınlıq gətirməyə çalışmış və tənqidi mülahizələrini söyləmişdir [4, s.173-194].

E.Əbdülrəhimov göstərir ki, illokutiv aktla perlokutiv aktı çox zaman çətinliklə ayırmaq olur. Buna görə də illokutiv və perlokutiv feillər arasındakı fərqlərə istinad etmək lazımdır. “İllokutiv feillərin sırasına “xəbərdarlıq etmək” – “to warm”, “əmr etmək” – “to order”, perlokutiv feillər sırasına “qorxutmaq” – “to fear”, “to frighten”, “inandırmaq”, “yola gətirmək” – “to persuade”, “to convince”, “məcbur etmək” – “to make”, “to force”, “to oblige”, “təəccübləndirmək” – “to surprise”, “to astonish”, “kədərləndirmək” – “to distress” və s. daxildir” [1, s.103].

Müşahidələr göstərir ki, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə şeirdə adların ardıcıl verilməsi də illokutiv güc yarada bilər.

S.Mustafanın “Qayıdış” poemasında “vətən” anlayışı ilə bağlı adların bir-biri ilə əlaqədar verilməsi buna nümunə ola bilər:

Gözümdə odlanan yaşı silmirəm,
Lal dünya, kor dünya görürsün dərdimi,
Vətən itirmişəm,¹ nədən ölmürəm

deyən şair “itirmək” feili ilə illokutiv təsir yaradır, sonra “itirilən” vətənin adlarına keçir:

Ağır *itkilərim* məgər birdimi?!
Bölünüb qəlbimin parası gedib.
Göyçə yarasını dünya gördümü?

¹ Burada və bundan sonra illokutiv feillər kursivlə verilir – V.Q.

Bölünən vətənin itirilən parçaları İrəvan və “Dərəçiçək”də davamlı şəkildə təsvir olunur:

İrəvan – neçə dürr sırası gedib.
Nə qədər ağlayım mən için-için,
Gözlərimin nuru – qarası gedib.
Gözəl *Dərəçiçək* – gözəl göyərçin,
Həsret atəşindən alışı, yanım
Göylərdən başıma daş yağmır neçin? [2, s.11]

Şair şeirin təsir gücünü (illokutivliyi) Dərbənd, Borçalı, Xudafərin, Təbriz adlarını çəkməklə daha da yüksəldir, şiddətləndirir, *itirilən* Qarabağı, böyük Turanın saf incisini, cənnət bağına xatırladır. Dünyanın Azərbaycana *mat qaldığını* söyləyir. Zəngəzurun *para-para olmasını*, Oğuz torpaqlarının *itirilməsini* gələcək nəsillərə belə *yetirilməsini* faciə kimi qiymətləndirir.

Düşmənlər Dərəçiçəklə kifayətlənmir. Onun iştahı daha böyükdür:

Qan içənlər keçdi Cıdır düzündən.
Şuşaya *sancıldı qanlı dişləri*.
Xocalı *silindi dünya üzündən* [2, s.17].
Şair Avropanın yalanı, şəri *duymadığını* da unutmur:
Mın fitnə uydurdu bic keşişləri,
Gözlər *böhtan yaydı, baxışlar zəhər*,
Avropa *duymadı yalanı, şəri* [2, s.18].

Bir ayda *dağıldı* gör neçə şəhər,
Zəngilan, Qabadlı *döndü məzara*.
Boş qaldı beşiktək Laçın, Kəlbəcər [2, s.18].
Artıq:
Şiddət elə həddə çatmışdı ki,
Azərbaycan şəhidlər verirdi:
Qana qəltan idi Şəkim, Şirvanım,
İyirmisi yanvar – bu qanlı gündə
Şəhidlər verirdi Azərbaycanım [2, s.22].

Poemada illokutiv feilləri birləşdirən, ümumiləşdirən yer adları illokutiv gücü daha da artırır, insan adları da buraya əlavə olunur, şair Cavanşiri, Babəki, Koroğlunu türk xalqının köməyinə çağırır:

Qüdrətdən yaranıb vətən torpağı,
Hər daşın altında bir Koroğlu var [2, s.32].

Şair didərgin ruhların vətənin xilasını üçün cavabını Şah baba Xətəidən soruşmağı qərara alır. Şah İsmayıl Xətai cavabda:

Qollarda *güc olan* sərkər var dedi.
Milləti *zillətdən qurtara bilən*
Əyilməz, yenilməz Heydər var dedi [2, s.33].
Elə bu vaxt:
Bu vaxt Moskvada *vulkan püskürdü*,
Bakı Moskvada *qalxdı ayağa*.
Çağlayan atəşlər Arazdı, Kürdü
Heydər gur səsi ildırım kimi,
Xainin başına *alov püskürdü* [2, s.35].

Şair poemanın bu yerində Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışının mürəkəbliyindən söhbət açır, bu qayıdışın əhəmiyyətini qloballaşdırır, illokutivliyin, perllokutivliyin gücü ilə elə bir semantik sahə yaradır ki, bu sahədə Parisi, Sena çayını, daşa dönən, sakit dayanan Ağ evi, Oğuz ellərini, Xocalımı, Ağbaba düzünü, Göyçə çölünü, Bakımı bir araya gətirir:

İnsanın baxtını *yaradan yazır*,
Vətənin baxtını ulu öndərlər [2, s.66-67].

... Ulu öndər *tapdı hər dərdə çara* [2, s.87].
...Vətən sevgisiylə, millət eşqiylə
Tikdi parça-parça olmuş ölkəni [2, s.87].

Və nəhayət, Azərbaycan ulu öndərin sayəsində yenidən yaşamağa, azad respublika kimi sabaha əbədi yollar çəkməyə başladı:

Tufanda *tuturdu özü* sükani.
Səhraya *su kimi, bağa bar kimi*,
Qayıdış qurtardı Azərbaycanı [2, s.93].

Beləliklə, araşdırma sübut edir ki, S.Mustafanın “Qayıdış” poemasında illokutiv təsir gücünə malik olan feillər poemanın daha dərinə başa düşülməsinə kömək etmiş, onun bədii dəyərini artırmışdır.

Ədəbiyyat

- 1.Əbdülrəhimov E. Linqvistik pragmatika. Bakı: 2014.
2. Mustafa.S Qayıdış (poema). Bakı: İrfan, 2012.
- 3.Остин Дж.Л. Слово как действие. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII, М.: Прогресс, 1986, с.22-131
- 4.Серль Дж.Р. Классификация иллокутивных актов. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII, М.: Прогресс, 1986, с.170-195
- 5.Стросон П. Намерение и конвенция в речевых актах. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVII, М.: Прогресс, 1986, с. 131-151

Summary**The Expression of Illocutivity in S.Mustafa's Poem "Return"**

As it is known the English philosopher J.L.Austin's theory of Speech Acts deals with the location, illocution and perlocution which is a three-level speech activity. Here the main innovation is the notion of illocution. But Austin does not give the exact definition of illocutive act. P.F.Strawson considers that the illocutive act differs from the locative by the indication of singleness of purpose.

This article deals with the use of expression of illocutivity in Sabir Mustafa's poem "Return". The author of the article analyses the poem paying attention to the illocutive verbs in the light of J.L.Austin's theory of Speech Acts.

Резюме**Выражение иллокутивности в поэме С.Мустафа «Возвращение»**

Как известно, теория английского философа Дж.Л.Остина речевых актов рассматривает локутивные, иллокутивные и перлокутивные акты, которые являются трехуровневыми оппозициями речевой деятельности. Главным новшеством трехуровневой схемы речевого действия, предложенным Остиным, является понятие иллокуции. Но Остин не дает точного определения понятию иллокутивного акта. П.Ф.Стросон считает, что иллокутивный акт отличается от локутивного признаком целенаправленности.

Статья посвящена выражению иллокутивности в поэме С.Мустафа «Возвращение». Автор статьи анализирует поэму в свете теории Дж.Остина «Речевые акты иллокутивных глаголов».